

Aleksej Sachnin

Den ryska demokratiörelsens uppgång och fall

Ur [Tidsignal nr 14](#) 2016 (Tema: Den sköra demokratin och Europeiska Unionens kris)

Man brukar räkna demokratiörelsens historia i det moderna Ryssland från och med perestrojka-perioden. Åtminstone infördes ett speciellt politiskt språk, som hade demokratin som ett av sina högsta politiska värden, just vid den tidpunkten.

Media och ”segrarnas” politiska diskussioner skapade en långvarig tolkning av perestrojka som en kamp mellan ”demokrater” och ”kommunister” eller ”konservativa”, som representerade den sovjetiska regimen ”totalitära” väsen.¹ Som vanligt lider denna syn av överförenkling och ideologisk schematisering. Perestrojkan var inte en rätlinjig politisk process där anhängare av olika modeller helt enkelt kämpade med varandra. Det var en omfattande kris för det sociala och politiska systemet där olika sociala, politiska och ideologiska strömningar drabbade samman och ingick de mest bisarra allianser och skapade olika mellanformer.

Det sovjetiska samhället var inte alls ett totalitärt organiserat arrangemang som var helt beroende av den officiella propagandan. Opolitiska sociala massrörelser som Kommunarderna (hängivna anhängare till progressiva pedagogiska tekniker), miljöskyddsgrupper, klubbar för amatörsångare, etc. existerade i Sovjetunionen redan från 1950-talet. Dissidentrörelsen som öppet kritiserade Sovjetunionens politiska och sociala system anslöt sig till dem på 1960-talet. Bland de oliktankande fanns inte bara liberala grupper, utan också nationalistiska slavofiler och vänstersocialister.² Då och då utsatte myndigheterna de oliktankande för förtryck, men de lyckades inte få bukt med dissidenternas sätt att tänka och handla.

I mitten av 1980-talet började situationen förändras, efter att Michail Gorbatsjov kommit till makten. Vid årsskiftet 1986-1987 beslutade kommunistpartiets ledning att sluta förfölja de oliktankande. Samtidigt fick talet om ”glasnost och perestrojka” definitivt fotfäste i populära media. Det började produceras filmer och ges ut böcker och kritiskt material om den sovjetiska historien. Från och med den tidpunkten började oberoende centra för samhällsengagemang att växa lavinartat.

En av de första skapades i Moskva i september 1986, ”Klubben för sociala initiativ”. Ett antal olika aktivistgrupper deltog i den. De hade alla olika ideologisk profil och var radikala i varierande grad, men tillsammans utgjorde de en oberoende miljö för medborgerligt engagemang. Liknande organ, klubbar och koalitioner började uppstå över hela landet.

Den framväxande demokratiörelsens hade väldigt varierande organisatoriska former. Exempelvis startade en grupp huvudsakligen liberala dissidenter, under ledning av Valerija Novodvorskaja, ett seminarium, ”Demokrati och humanism”, vars deltagare snabbt kom att inrikta sig på att bilda ett politiskt oppositionsparti. En grupp unga socialister på Statliga pedagogiska institutet i Moskva startade tidskriften ”Obsjtjina” (gemenskap, efter ordet för gamla tiders byalag). Den samlade anhängare till en icke auktoritär socialism kring sig. En del av dem inledde en ganska omfattande kampanj för att reformera kommunistpartiets ungdomsorganisation (Komsomol), som dessförinnan varit ett helt tillförlitligt verktyg som gjort det möjligt för regimen att kontrollera den unga generationen.

Michail Gorbatsjovs regering ville få igenom försiktiga ekonomiska och kulturella reformer, men mötte ett passivt motstånd från den konservativa nomenklaturen. Till en början påverkades befolkningen i stort väldigt lite av striderna i toppen, men när krisen fördjupades började

¹ Lukin A.V., *Nevezjestvo protiv nespravedlivostij. Polititjeskaja kultura rossiskij ”demokratov”*, Moskva, 2005, s 69.

² Medvedev Roy, *Sovjetskij Soyuz. Poslednije godi zjani*, Moskva, AST, 2010; Sjubin A.V., *Istoki Perestrojkij*, Moskva, 2005; Sjubin A.V., *Predannaja demokratija. Neformalij i Perestrojka*, Moskva, 2006.

massornas roll i den politiska processen att öka snabbt. Gorbatsjovs administration försökte utnyttja gräsrotsaktivismen och massornas sympati under sin kamp mot den konservativa nomenklaturen.

Det upprättades mycket snabbt informella band mellan den reformistiska flygeln inom kommunistpartiets ledning – så kallade ”liberala kommunister”, eller annorlunda uttryckt ”perestrojkans chefer” – och grupper av gräsrotsaktivister. I början var banden av ömsesidigt intresse och av samarbetande karaktär.

Så en av perestrojkans ”chefer”, historikern Jurij Afanasiev började delta på de liberala dissidenternas möten i M Gefters lägenhet, i egenskap av inofficiell representant för SUKP:s centralkommittés ideologiska sekreterare Alexander Jakovlev. Han gjorde det för att ”gå igenom” frågor som politbyråns liberala flygel, inklusive Gorbatsjov, var intresserade av. En av dessa frågor var till exempel om den antistalinistiska filmen ”Straff” skulle släppas fri.³ En annan kommunikationskanal mellan de framväxande medborgerliga grupperna och nomenklaturans toppar blev Sovjetunionens sociologförbund. 1986-1987 hölls dussintals hetsiga diskussioner och konferenser under dess beskydd i Moskva och Leningrad, med diskussionsfrågor som man tidigare bara hade kunnat visa om i sitt kök.

De ”liberala kommunisterna” kring Gorbatsjov hade noggrant följt den ökande gräsrotsaktiviteten och försökte påverka den. Under lång tid hade det viktigaste verktyget för detta varit utgivningspolitiken och kulturen överhuvudtaget. På speciell order från centralkommitténs sekreterare Alexander Jakovlev förbereddes en serie utgivningar av tidigare förbjudna verk av Nabokov, Solzjenitsyn, Rybakov, Pristavkin, Dudintsev, och omkring 30 tidigare förbjudna filmer förbereddes för biograferna. På hans initiativ beslutade politbyrå (i maj 1988) att publicera tidigare förbjudna verk av ryska filosofer, inklusive representanter för den extrema högern, med hjälp av bokförlaget ”Pravda” och tidskriften ”Filosofins problem”.

Jakovlev beskrev senare sin strategi med dessa ord: ”Gruppen av verkliga och inte påhittade reformerare hade utvecklat följande plan (givetvis bara muntligt): att med hjälp av Lenins auktoritet slå mot Stalin, mot stalinismen. Och om det lyckades slå mot Lenin med hjälp av Plechanov och socialdemokraterna, och sedan mot revolutionsteorier

i allmänhet med hjälp av liberalismen och den ’etiska socialismen’. ... Sovjets totalitära regim kunde bara krossas med hjälp av propaganda och partiets totalitära disciplin, under täckmantel av att förbättra socialismen. ... I backspegeln kan jag med stolthet säga att denna utstuderade men mycket enkla taktik – att utnyttja diktaturens mekanismer mot själva det diktatoriska systemet – har fungerat.”⁴ Och denna taktik fungerade faktiskt ganska bra. 1986–1988 följde den offentliga debatten till stor del de motiv som lades fram av toppen.

Det är talande att ”glasnost”, yttrandefrihet, bara tillämpades åt ett håll, som var bestämt på förhand bland ”perestrojkans chefer”. När Nina Andrejevas berömda artikel ”Jag kan inte offra principerna”, som riktades mot förtalet av Sovjets förflutna och försöken att ompröva det sovjetiska systemets ideologiska grundvalar, publicerades i Sovjetryssland i mars 1988, så kritiserades den av hela parti-statsapparaten. På ett av politbyråns möten ägnade Gorbatsjov 1½ timme åt att kritisera artikeln och dess författare och redaktionen på *Pravda* som hade publicerat den. Då publicerade *Pravda* (partiets viktigaste tidning!) en officiell artikel av Jakovlev, som i namn av landets ledning likställde Andrejevas artikel med ”de perestrojkafientliga krafternas manifest”. Sovjetrysslands redaktion genomsöktes av polisen.⁵

³ Intervju med G Pavlovskij, i Sjubin, *Predannaja demokratija*.

⁴ Jakovlev, Alexander, ”Bolsjevism - socialnaja bolezn XX veka”, i *Tjernaja kniga kommunizma*. Moskva, Tri veka istorij, 2001.

⁵ Jazov D.T., ”Stalin i pigmei”, i Zavtra; Jakovlev A.N., ”Principi Perestrojki, revolutionnost misjlenija i dejstvija”, i *Den’ - 1991* - No 16, s 3.

I augusti 1987 stod Moskva som värd för de medborgerliga (eller som de sa ”informella”) klubbarnas och gruppernas ”dialogmöte”. Tilldragelsen ägde rum med stöd från två av kommunistpartiets distriktskommittéer, och troligen med tyst stöd från höga partiambetsmän – Boris Jeltsin (sekreterare för Moskvas stadskommitté) och ovan nämnda Alexander Jakovlev.

Mer än 50 organisationer från 12 av landets regioner var representerade vid mötet. Demokratiska rörelsen fick sitt kött och blod. Mötesorganisatörerna var medvetna om detta faktum och insåg mycket väl både vad de gjorde och hur det hängde ihop med det härskande partiet. En av organisatörerna, Gleb Pavlovskij, erinrade sig: ”Målet med mötet var att få till stånd en kraft som var oberoende från partiet, som förespråkade att vara allierad med partiet men en självständig allierad som i viss mån kontrollerade partiet och var dess partner. Jag byggde mitt tal i början av mötet kring tanken: ’Vi kommer inte låta någon att blanda ihop oss med partiet.’ Men betoningen var på ’oss’. Vi hade utvidgat begreppet perestrojka till revolutionär perestrojka.”⁶

Vid denna tidpunkt var anhängare till olika socialistiska strömningar fortfarande dominerande bland aktivisterna. Vid sidan av mötet skapades Socialist- klubbarnas federation (FSOK) – den första halvt lagliga politiska rörelsen i Sovjetunionen på nationell nivå. Men bland talarna fanns också uttalade motståndare till regimen, som talade utifrån en radikalt liberal antisovjetisk ståndpunkt. Exempelvis uppmuntrade Valerija Novodvorskaja den pågående konferensen att utropa sig till Rysslands Konstituerande församling och störta ”partokratregimen”.⁷ I maj 1988 bildade anhängare till Novodvorskaja början till ett liberalt parti, ”Demokratiska alliansen”.

Den ”informella” vänstern strävade efter att vara en återhållsam opposition, samarbeta med kommunistpartiets vänstersocialistiska del, men på samma gång bygga en social rörelse självständigt från myndigheterna. En av deras ledare, teoretikern Boris Kagarlitskij, erinrar sig: ”De ’informella’ agerade efter principen ’reformer uppifrån och påtryckningar underifrån’. Och före 1990–1991 var denna taktik helt berättigad, eftersom det ännu inte var uppenbart att eliten gick i riktning mot liberalisering.” ”Kollektivsocialisterna” (som var ganska inflytelserika inom den sociala rörelsen i Moskva 1987–1989) förde fram parollen: ”Länge leve enheten mellan kommunistpartiets progressiva krafter och den breda demokratiska rörelsen!”.

Inom den demokratiska rörelsens liberala flygel blev gradvis en annan trend förhärskande. Den liberala oliktankande traditionen grundade sig på en hård opposition mot regimen och dess ideologi. På samma gång betraktades inte de sociala rörelsernas självstyre och inre demokrati som någon viktig prioritet, den ideologiska sovjetfientligheten var mycket viktigare. Och det spelade en central roll under den fortsatta utvecklingen.

Jeltsin och den interregionala deputeradegruppen

Ett av de viktigaste resultaten av perestrojkan som inleddes av Michail Gorbatsjov blev att den härskande eliten – ”nomenklaturan” – splittrades djupt. Om det ledande samhällsskiktets inre olikheter tidigare hade begränsat sig till att bilda klaner och informella nätverk, så visade sig nu den politiska faktorn: omvandlingarna tvingade de högsta partibyråkraterna att dela upp sig i fientliga läger.

Redan 1987 blev Boris Jeltsin, som av politbyrån hade utsetts till chef för partiets organisation i Moskva, en av ”reformivrarnas” ledare.

⁶ Intervju med G Pavlovskij, i Sjubin A.V., *Predannaja demokratija*.

⁷ Ibid.

Jeltsin genomförde stora utrensningar i Moskva. Exempelvis avskedades 23 av partiets 33 kommittésekreterare. Det gjorde honom mycket populär inom befolkningen och bland andra rangens medlemmar i nomenklaturen som hade fått en ny chans att göra karriär.

Jeltsins drastiska åtgärder gav upphov till djupa sprickor i politbyrån. Jeltsin talade vid ett av politbyråns möten och kritiserade chefen för centralkommitténs sekretariat, Jegor Ligatjev, för att perestrojkan gick så sakta. Han fick själv förolämpande kritik för detta, och började snabbt ångra sig, men det var försent. Han avsattes från sin position.

Även om Jeltsins kritiska tal inte offentliggjordes så såg en del av samhället byråkraten i onåd som ledare för den informella ”reformistiska delen” av kommunistpartiet. Många aktivistgrupper började medvetet rikta in sig på en allians med Jeltsin för att kämpa mot de ”konserverativa”.

Denna allians var förstas redan från början ojämlig, men i den mån initiativet låg i händerna på aktivister och organisationer bland gräsrotterna var Jeltsins personliga roll på många sätt begränsad. Efter en hetsig diskussion vägrade till exempel den socialistiska klubben ”Gemenskap” (”Obsjtjina”) och ”Klubben för sociala initiativ” att stöda Jeltsin eftersom de inte kände till hans politiska program. Istället förkunnade de att Jeltsins krav skulle bli offentliga.

Men 1989 övergick initiativet i den liberalt kommunistiska nomenklaturans händer (ordet ”liberal” används här givetvis villkorligt; anhängarna till reformer inom landets ledning var vid denna tidpunkt fortfarande förespråkare av en ”förnyad socialism”). Det underlättades märkligt nog av att stora befolkningsskikt från början av 1988 blandade sig i de offentliga aktiviteterna.

Den aktivitet som ”första vågens” sociala aktivister bedrev 1986–1987, splittringen inom landets ledning och folkets missnöje med resultatet av de första försiktiga marknadsreformerna, hade alla tillsammans lett till det som nu kallas ”andra vågens” informella organisationer och till demonstrationer under våren och sommaren 1988, när det i Moskva upprättades en så kallad ”Hyde park”, där demonstrationer ägde rum varje vecka.

Medan antalet oberoende sociala aktivister i Moskva tidigare hade varit kring 500 (i andra städer ännu färre) hade tusentals människor deltagit i demonstrationer 1988. Men de flesta av dem kunde inte skryta med några större politiska erfarenheter eller djupgående kunskaper i sociala frågor. Vanligtvis var de mycket mindre intresserade av konstruktiva program eller ideologiska nyanser än den första vågen informella, och mycket mer intresserade av möjligheten till politiska aktioner i sig själva.

Den förhärskande stämningen var illusionen att det räckte att besegra de förhatliga konserverativa i partiets centralkommitté, att övervinna den dogmatiska och inkompetenta nomenklaturans motstånd för att allt skulle falla på plats.⁸ Denna politiska oerfarenhet och idealism spelade ett spratt med den framväxande demokrati rörelsen. 1988 och början av 1989 dominerade anhängare till demokratisk socialism i de flesta sociala allianser (som Folkfronten i Moskva), men under loppet av 1989 ”översvämmades” de av nykomlingar som förde fram vaga ”allmändemokratiska” paroller, och inte var intresserade av olika ideologiska åsiktskillnader. Denna oerfarenhet och politiska naivitet hos den nyfödda sociala rörelsen var bara en av de omständigheter som så småningom ledde till dess fall. Den andra var de politiska ledarnas agerande.

I april 1989 ägde det första valet i sovjets historia rum där det fanns olika alternativ. Proceduren för att nominera och välja deputerade till Folkdeputerades kongress var naturligtvis långtifrån verkligt demokratisk. Gorbatjov och hans medarbetare i politbyrån ville behålla kontrollen över valet och hålla alltför oberoende aktivister borta från det. Detta

⁸ Ibid.

uppdrag skulle distriktens valkommissioner utföra när de gjorde det preliminära urvalet av kandidater. Som ett resultat av det tilläts i de flesta fall bara de vars kandidatur hade godkänts uppifrån av SUKP:s strukturer ställa upp i valet.

Men det spelade till och med ett antal ”liberala kommunister” i händerna, som nominerades av offentliga organisationer som de kontrollerade, som media eller kreativa föreningar (författare, journalister, konstnärer och så vidare). Samtidigt tilläts de flesta informella, det vill säga gräsrotsaktivister, inte ställa upp i valet, eftersom de inte gick genom distriktskommissionernas såll.

Som ett resultat av det bildades det vid kongressens öppnande ett nätverk av liberala medlemmar från nomenklaturen som var redo att agera som organiserad politisk kraft, men som inte var organisatoriskt knutet till gräsrotsaktivismen och civilsamhällets framväxande strukturer. Oppositionspolitiken blev nu offentlig, men på samma gång oansvarig gentemot civilsamhället.

Större delen av Folkdeputerades kongress bestod av lojala nominerade som hade utsetts av de lokala myndigheterna. Men en betydande minoritet – lite mindre än 400 personer (av 2 250) – var anhängare till mer genomgripande reformer.

De organiserade sig i ”Interregionala deputeradegruppen” (Mezjregionalnaja deputatskaja grupp, MDG). MDG:s ledare var högt uppsatta och välkända personer som Boris Jeltsin, Andrej Sacharov, Jurij Afanasiev, Gavriil Popov. Nästan samtliga var högt uppsatta partifunktionärer eller representanter för den så kallade ”högstatusintelligentsian”. Denna Interregionala deputeradegrupp blev snart kärnan till en öppen politisk opposition mot kommunistpartiets regim.

Tillgången till detta halvparlamentariska forum, som Folkdeputerades kongress faktiskt var, gav bland annat tillgång till finansiering (deputeradelöner, löner till assistenter, etc.) och möjlighet att skapa en laglig politisk apparat.

Det var ett avgörande steg som ledde till att den sociala rörelsen började organisera sig kring Interregionala deputeradegruppen, istället för att skapa en bredare miljö, de oberoende gräsrotternas civilsamhälle. (Jag menar givetvis den förhärskande trenden. Det fanns förstås viss självorganisering bland aktivister från MDG. Ingen försöker förneka det.) Men denna process tog tid. 1989 och i början av 1990 samexisterade fortfarande dessa två strömningar i den demokratiska rörelsen. Så företrädare för gräsrotterna, ”informella” organisationer, talade vid de alltmer omfattande mötena och demonstrationerna, och de var ofta huvudorganisatörer för dessa tilldragelser. Men de tvingades dela scenen med ”stjärnorna”, det vill säga politiker från MDG och den liberalt kommunistiska nomenklaturen som alltmer visades upp i media.

Även om samhället (och de själva) uppfattade de informella och de liberala kommunisterna som allierade – båda talade vid samma tilldragelser, båda kritiserade det auktoritära enpartisystemet och dess speciella ämbetsmän – så ökade successivt motsättningarna mellan dessa två sociala miljöer. Politikerna från nomenklaturen irriterades av de ideologiska debatterna bland gräsrotsaktivisterna, deras ”demagogi”. De hade en benägenhet att tränga undan diskussionskulturen och koncentrera sig på ledarna och de mest övergripande ”demokratiska” parollerna. Detta ägde rum medan (och delvis som ett resultat av) den demokratiska rörelsen ideologiskt övergick från demokratisk socialism till liberal kapitalism. I synnerhet eftersom en sådan förändrad inriktning hade fördjupat den ideologiska splittringen inom gräsrotsrörelsen, och de liberala grupperna snabbt hade dragits in i de högt uppsatta nomenklaturpolitikernas krets.

Efter MDG:s uppkomst byggdes de nya sociala förbunden inte längre upp på samma ideologiska agenda som de tidigare informella organisationerna och koalitioner, utan kring ”oppositionskandidater” (trots att MDG ganska länge vägrade att ta på sig status som

opposition). Det tillät MDG:s ledare att göra sig av med konkurrensen från självständiga aktivistgrupper. Exempelvis uteslöts den vänstersocialistiska gruppen ”Socialistiskt initiativ” under ledning av Boris Kagarlitskij från Folkfronten i Moskva 1989. Denna trend blev 1990 slutgiltigt genom inrättandet av regionala ”Väljarsammanslutningar”, som blev lydiga redskap för de liberala kommunisternas ledare.

I mars 1990 bildades slutligen valblocket ”Demokratiska Ryssland”. Det var i själva verket ett andra politiskt parti med ett eget omfattande regionalt nätverk och en egen apparat som uppstod i Sovjetunionen.

Eftersom de liberala kommunisterna i Ryska SFSR sedan 1990 hade tagit kamp om ”den ryska arenan”, det vill säga för politisk seger i den största republiken, i Ryssland, och inte i unionens centrala regeringsorgan, så blev den demokratiska massrörelsen gisslan hos sina egna högt uppsatta ledare.

1990–1991 övergav de liberala kommunisterna som ledde ”demokraterna” (formellt bara blocket ”Demokratiska Ryssland” men i vidare mening mycket mer – den demokratiska rörelsen i allmänhet) snabbt resterna av socialistisk retorik. I juli 1990 lämnade Boris Jeltsin kommunistpartiet. Han och ”Demokratiska Rysslands” övriga ledare började likställa demokratiska värden med marknadsreformer och västvärldens samhällsmodell. Om till exempel de liberala kommunisterna 1989–1990 mycket försiktigt förnekade motsättningarna mellan kapitalism och socialism (Andrej Sacharovs teori om ”konvergens”, Jurij Afanasievs försvar av en ”socialistisk marknad”, etc.) så antog denna senare retorik en radikalt nyliberal karaktär. Den liberala svängningen i ”perestrojkachefernas” ideologiska utveckling gjorde att vissa av de informella (gräsrots-) aktivister och ledare som delade dessa liberala värderingar och strävade efter radikala marknadsreformer, kunde integreras i den framväxande härskande klassen genom att gå in i ”Demokratiska Rysslands” regeringsstrukturer och senare inlemmas i de nya ryska myndigheternas organ och strukturer.

Boris Kagarlitskij sammanfattar resultaten av det sena 1980-talets politiska kamp med dessa ord: ”Socialisterna som samlades under Moskvans Folkfronts fana hade hoppats att liberalernas monopol över media skulle uppvägas av populisternas kontroll över massrörelsen, och således att det skulle bli en sorts balans i landets politiska liv och förutsättningar för att det skulle uppstå en verklig pluralism. I själva verket har det motsatta ägt rum. 1988 hade den spontant uppkomna populistiska rörelsen förenats med den socialistiska vänstern och mer eller mindre uttalat gått emot liberalerna, men 1989 bildades ett enda liberalt populistiskt block och vänstern isolerades.”⁹

Sedan slutet av 1989 (och i synnerhet sedan 1990) var den officiella pressen (som ofta leddes av företrädare för de liberala kommunisterna) öppet inblandad i den intensiva antisovjetiska propagandakampanjen. Lenin, Marx, Engels etc., som tidigare varit orubbligt moraliska och politiska auktoriteter, utsattes nu för hård kritik. Bolsjevismen och de revolutionära traditionerna fördömdes totalt. Ofta var kritiken ogrundad och tendentiös. Men partiets ideologiska apparat var praktiskt taget förlamad och kunde inte lägga fram några motargument i media. Denna situation underlättade den demokratiska massrörelsens ideologiska svängning och har gjort det möjligt att samla denna rörelse runt ledare, som fram till nyligen var en lojal del av partitoppen men som med lätthet har övergivit sina tidigare uppfattningar.

Arbetarrörelsen

1989 klev arbetarrörelsen in på den politiska arenan och fick snabbt en enorm omfattning och påverkan. Under 1989–1990 deltog flera miljoner människor i strejker. Arbetarrörelsen blev nästan omedelbart erkänd: politbyrån inledde förhandlingar med dess ledare, de ”liberala kommunisterna” försökte få stöd från den, de informella samarbetade aktivt med den. Men i

⁹ Kagarlitskij B., *Raskolovsjijsa monolit. Rossia na poroge novij bitv*, Moskva 1992, s 55.

allmänhet har arbetarrörelsen genomgått samma utveckling som den medborgerliga och sociala rörelsen i de större städerna.

Öppna arbetskonflikter förekom redan tidigare i Sovjetunionen, men efter 1987 började de uppträda regelbundet. Det började uppstå arbetarklubbar i industriregionerna, liknande de informellas offentliga klubbar, som de samarbetade nära med. Inom kort började dessa klubbar samordnas av ”Städernas arbetarklubb” som bildades samma år.¹⁰ Den första verkligt stora strejkvågen svepte över landet på våren och sommaren 1989. Speciellt massiva var gruvarbetarnas aktioner.

Den ekonomiska reformen 1987 ökade företagets självständighet men skapade inga marknadsmekanismer, och ledde till en märklig situation där företagen fortsatte att få råvaror och resurser från centralregeringens ekonomiska organisationer, men visade sig vara relativt oberoende från staten i sin ekonomiska politik. Det gjorde det praktiskt taget omöjligt för staten att kontrollera företagens direktörer. För att få råvaror, regeringsbeställningar eller andra resurser var direktörerna före reformen tvungna att genomföra den besvärliga proceduren att samordna med ministerierna, och därefter rapportera hur planen hade förverkligats och överlämna produkterna till den statliga kommissionen. Efter reformen fick företagsledarna möjlighet att ”utöva utpressning” mot Moskva. Det räckte att visa arbetarnas missnöje för att de skulle kunna kräva allt fler eftergifter och ekonomiska bidrag. Samtidigt fanns det ännu inte någon fullfjädrad marknad, så strejkerna drabbade inte företagets administration, alla skador drabbade helt och hållet staten. Det ledde till en situation där företagets administration i princip ofta var beredda att gynna strejkaktiviteter. Och det började växa som en snöboll.

Gorbatjov och hans regering hade väntat med mer radikala marknadsreformer för att inte orsaka en våg av sociala protester. Men det var exakt det som hände. Den spontana strejken i Mezjduretjensk i Sibirien började i juli 1989. Den orsakades av att det serverades ruttet kött i en av arbetarnas matsalar (precis som 84 år tidigare när ruttet kött utlöste upproret på slagskeppet ”Potemkin”). Men det var naturligtvis bara en ursäkt: strejken spred sig snabbt till hela gruvområdet i östra Sibirien och Kuzbass, och fortsatte sedan till europeiska gruvcentra som Donetsbäckenet och Vorutka.

I början organiserade sig arbetarna spontant i strejkkommittéer. ”Alla kunde nominera alla.” Strejkkommittéerna skickade sina representanter till stadens och regionens arbetarkommittéer, som också fylldes med personer som nominerats och valts vid stora protestdemonstrationer. 80% av medlemmarna

i dessa kommittéer var arbetare och var tredje var kommunist. I många kommittéer kom även en del representanter från de sovjetiska fackföreningarna med (strejkkommittéerna var inte i konflikt med fackföreningarna). I tremiljonstaden Kuzbass hamnade faktiskt makten i händerna på arbetarkommittéerna, som tog kontroll över livsmedelsdistributionen, och tillsammans med milisen upprätthöll den allmänna ordningen etc.¹¹

I det första skedet formulerades kraven vid massdemonstrationerna. Kraven begränsades till två frågor. För det första krävde demonstranterna bättre arbetsförhållanden, att lönerna skulle ökas (de var redan avsevärt högre än genomsnittet), att förbättra bekvämligheterna. För det andra ville de minska den administrativa apparaten och leda över de resurser som frigjordes till företagen, som också skulle få ökad oberoende från centrum. Det visade sig att arbetarna krävde att staten skulle ta mindre från branschen och på samma gång bidra med mer än tidigare till den.

¹⁰ Sjubin A.V., *Predannaja demokratiya. Neformalij i Perestrojka*, Moskva, 2006.

¹¹ Lopatin L., *Rabotjej dvizjenije Kuzbassa v vospominanijah ego utjastnikov i otjevidtsev (1989-1998)*

Till slut beslutade landets ledning att göra eftergifter. Arbetarprotesterna var ett alltför hårt slag mot sovjetstatens auktoritet. Ministern för kolindustrin träffade gruvarbetarna. Politbyrån bildade en förhandlingsgrupp för att få till stånd en kompromiss med arbetarna. Det beslutades att tillmötesgå de flesta av arbetarnas krav. Men eftergifterna visade bara hur svag regeringen var.

Som ett resultat hade gruvornas ledning omedelbart anslutit sig till protest- rörelsen. De började tillhandahålla lokaler till de strejkande och inom kort började representanter för ledningen ansluta sig till strejkernas samordningsorgan.

”Generaldirektören för samfälligheten Naidov samlade gruvornas direktörer, presenterade våra krav för dem och kompletterade med sina egna. Han gav oss kontoret i samfällighetens byggnad” – berättar en av deltagarna i strejken.¹² Kuzbass’ kolförbunds apparat tog över organiseringen av konferensen för stadens strejkkommittéer och utarbetandet av kraven. Kolförbundets verkställande generaldirektör T Avlani blev ordförande för den regionala strejkkommittén.¹³

På så sätt såg företagsdirektörerna till att rörelsen utvecklades till en högre nivå, och hoppades kunna utnyttja strejkrörelsen i industribranschens intresse för att ”rafsa ihop” resurser, och om framgångarna fortsatte kämpa för företagets oberoende, först och främst direktörernas eget självbestämmande.

I själva verket hände samma sak med arbetarrörelsen som tidigare med den allmänna medborgerliga rörelsen: den började organisera sig vertikalt istället för horisontellt, kring den missnöjda nomenklaturans representanter. Så rörelsen förlorade snabbt sin självständighet. Det påverkade snart rörelsens innehåll, där kraven att det skulle införas en liberal marknad fick allt större tyngd. Genomförandet av dessa krav skulle inom en nära framtid på ett brutalt sätt skada arbetarklassens välbefinnande. Många gånger var det tidigare arbetarledare som genomförde denna politik, som till exempel Michail Kisluk, som Jeltsin 1992 utsåg till guvernör för Kemerovonregionen där han genomförde massprivatiseringar som orsakade en verklig social katastrof.

På det hela taget dominerade den populistiska strömningen den sociala massrörelsen – både den allmänt medborgerliga och bland arbetarna. Det avgjorde ett antal av de viktigaste strukturella dragen hos denna rörelse:

1. De offentliga ledarna stod i själva verket utanför gräsrotsaktivisternas kontroll och var inte bundna av några förpliktelser gentemot självständiga organisationer i civilsamhället. Nästan alla var medlemmar av partibyråkratin, som förändrat sina ideologiska principer. Dessa ledare hade litat till en helt lojal, kontrollerad och välbetald apparat som beställde massmobiler, hade kontakter med media etc.
2. När det gällde sin kollektiva identitet agerade 1990-1991 års sociala rörelser som motståndare till kommunistpartiets ”totalitära” regim, som inte sågs som en konkret auktoritär administrativ modell, utan som en rad inte klart uttalade ideologiska markörer, som kommunism, stalinism, etc. Rörelsens egen ideologiska och politiska identitet bestämdes genom några abstrakta demokratiska paroller och värderingar utan ett sammanhängande och klart program och utan diskussioner om samhällsutvecklingens inriktning.
3. Det språk och den begreppsapparat som användes offentligt i den sociala massrörelsen skapades delvis underifrån och delvis uppifrån, via media. Detta språk baserades på tanken om en kamp mellan abstrakta ideologiska eller moraliska läror – ”demokrati” och ”kommunism”. Å ena sidan bidrog det till att den samlades kring populistiska ledare som

¹² Ibid.

¹³ Kostjukovskij V., *Kuzbass. Zjarkoje leto 1989. Hronika, documentij. Vpetjatlenija otjevidtsa*. Razmisjlenija publicista, Moskva, 1990, s 19.

förde fram de ”rätta” men abstrakta parollerna. Å andra sidan uteslöt det nästan helt interna diskussioner inom massrörelsen, och gjorde det onödigt att den själv formulerade frågor om de sociala och politiska förändringar som var nödvändiga.

”Segern”

1991 vann Boris Jeltsin valet och blev Ryska SFSR:s första president. Han förlitade sig på den demokratiska massrörelsen för att samla alltmer makt och resurser i sina egna händer. Det var en direkt utmaning mot den centrala sovjetmakten. Denna rivalitet mellan unionens (Gorbatjov) och Rysslands (Jeltsin) myndigheter blev ett av de största hoten mot unionens enhet. Hans effektiva apparat och det välorganiserade arbetet att mobilisera ett masstöd gjorde det möjligt för Jeltsin att lita på ett verkligt stöd underifrån, medan Gorbatjov inte kunde det. Och det var en av huvudskälen till att han förlorade. Sovjetunionens sammanbrott hösten och vintern 1991 var till stor del ett resultat av denna kamp mellan Kreml och Vita huset (Jeltsins och den ryska regeringens residens).

När det gäller den politiska kulturen fick Jeltsins seger ännu en konsekvens som inte var mindre viktig för Sovjetunionen sönderfall. Vid den tidpunkten var det mesta av den medborgerliga och sociala aktiviteten på organisatorisk, politisk och moralisk nivå direkt knuten till hans person. Ordet ”demokrati” skulle under några decennier vara fast knutet till den första ryska presidentens politik. Och på grund av det har själva begreppet, så som det förknippas med medborgerligt engagemang, blivit fånge i Jeltsins sociala experiment.

I december 1991 skrev ledarna för Ryssland, Ukraina och Vitryssland under det berömda ”Belavezjaavtalet” om att upplösa Sovjetunionen. Beslutet togs bakom scenen, utan några demokratiska procedurer och tvärtemot resultatet från folkomröstningen i hela unionen i mars 1991, där en majoritet av sovjetmedborgarna röstade för att bevara unionen. De sista dagarna 1991 hissades den ryska trikoloren över Kreml.

Jeltsin bildade en radikal nyliberal regering under Egor Gajdar, som började genomföra ”chockerterapi” reformer. Den sociala katastrof som de orsakade ledde till att Jeltsins popularitet minskade drastiskt och till ökande proteststämningar.

Under dessa omständigheter splittrades den sociala rörelsen och det ryska civilsamhället som var organiserat kring tidigare liberala kommunister under ledning av Jeltsin. Men denna splittring ägde rum under de omständigheter som rådde i den struktur som redan hade upprättats i det offentliga rummet, och som hade en vertikal karaktär.

En stor del av den sociala rörelsens medborgerliga aktivister förblev under lång tid lojal mot ”demokraterna”, mot de tidigare oppositionsledarna som nu kommit till makten.

En annan del erfor djup besvikelse med de gamla idealen och ledarna. A Kazannik, en av hjältarna från Folkdeputerades kongress 1989, och aktiv anhängare till den demokratiska oppositionen, uttryckte dessa känslor med följande ord: ”Det var ett fruktansvärt slag för mig att dessa tankar blev förrådade. Vi var beslutsamma. Men jag blev besviken. ... Men den värsta var givetvis Sobjak, och jag måste säga att till och med Boris Nikolajevitj [Jeltsin] avvek från de demokratiska principerna. De bar fram dessa ädla ideal, som formades och till och med trummades in i huvudet på dem, men förrådade dem till sist.”¹⁴

Denna besvikelse över att massprotesterna mot de impopulära nyliberala reformerna hade lett till att tiotals miljoner snabbt hade blivit utarmade, och till att ekonomin och kulturen hade förfallit, var orsaken till att det bildades en ny samhällsekonomisk koalition som ersatte ”demokraterna” på gator och torg i Moskva och andra ryska städer 1992- 1993.

¹⁴ Kazannik A.I., intervju i dokumentären ”De besegrades kongress?”

En ganska stor del av civilsamhället förblev lojala mot ”demokraternas” ledare. Men det hade just skett en mer auktoritär organisering av det offentliga rummet. Nu togs alla politiska beslut inom den nya Kremladministrationens snäva krets. Mobiliseringen av de delar av samhället som myndigheterna fortfarande kunde luta sig på genomfördes genom ett propagandasystem, i huvudsak uppifrån och ner. De medborgerliga aktivisternas andra delar började samlas kring landets konstitutionella parlament, Högsta sovjet, där majoriteten av de deputerade gradvis övergick i opposition mot Jeltsin och hans radikala liberala reformer.

Nästan hela den aktiva delen av samhället var indragna i denna konfrontation.¹⁵ Dess politiska och ideologiska form baserade sig på tanken om en kamp mellan ”demokraterna” och deras ”ideologiska” fiender – kommunister, nationalister, stalinister. Detta motsats- förhållande pådyvlades av Kremlvänliga media och anammades sedan av konfliktens båda sidor. Som ett resultat av det karakteriserades även uppenbart auktoritära handlingar från regeringen och dess allierade, som militärkuppen i oktober 1993, i massornas medvetande och i den offentliga debatten som ”demokratiska”. I sin tur använde en stor del av anhängarna till Högsta sovjet begreppet ”demokrati” som en negativ ideologisk beteckning. Deras gemensamma identitet grundades på en formlös blandning av auktoritära, vänster- och patriotiska symboler och hänvisningar till ett (mytologiskt) sovjetiskt förflutet. Paradoxalt nog sade sig den demokratiska rörelsen mot den auktoritära och impopulära regimen själv vara fiende till ”demokrati”.

Det blodiga krossandet av motståndet i oktober 1993 markerade slutet på en turbulent period i den ryska historien då social aktivitet var en av de viktigaste faktorerna bakom de förändringar som ägde rum i landet. Kuppen och det våldsamma förtrycket av oppositionen gjorde de sista grundläggande justeringarna av det ryska offentliga rummets nya struktur. En av dess viktigaste effekter har blivit en hela tiden ökande avpolitisering.

Många av arbetarrörelsens tidigare ledare, många människorättsaktivister och ideologiska grupper har anslutit sig till makten och har blivit regeringstjänstemän eller deputerade, har anslutit sig till makten eller affärsvärlden och slutligen blivit lojala byråkrater utan band till eller ansvar mot gräsrotsorganisationerna och -aktivisterna. Så professionaliseringen och införlivandet i myndigheternas strukturer avgjorde klimatet för segrarnas arvtagare, det ”demokratiska” lägrets anhängare. I sin tur anting en tvingades eller drog sig deras motståndare frivilligt tillbaka från offentlig aktivitet.

Att delta i det offentliga livet har i sig själv blivit djupt misskrediterat. Erfarenheterna av en social massrörelse som på symbolisk nivå ”segrade” (demokraterna hade besegrat kommunisterna och kommit till makten) men orsakade en social katastrof, till att landet föll samman och miljontals blev utarmade, blev ett djupgående trauma som man ännu inte har kommit över. Denna effekt förstärktes av de stora medias intensiva propaganda under de följande decennierna, som förtalade och försökte riva ner alla identiteter och språk som hängde samman med gemenskap, politik, det offentliga rummet som sådant.

En av de viktigaste måltavlorna för detta nedbrytande arbete blev arbetarklassen (både som begrepp och kollektiv identitet), som har förvandlats till en förhatlig och föraktad symbol för det misslyckade sovjetiska samhället.¹⁶ Som ett resultat av det innebar avpolitiseringsen inte bara ”ökad politisk apati, utan också ett verkligt världarnas krig, som ledde till att det privata

¹⁵ Bezborodov A., Jelisejeva N., Sjestakov V., *Perestrojka i krah SSSR. 1985-1993*, Sankt-Peterburg: Norma, 2010, s. 188-216 — ISBN 978-5-87857 162-3; Gajdar E.T., *Dni porazjenij i pobed*, Moskva: Vagrius, 1996, s 271-365 — ISBN 5-7027-0354-5; Moroz O.P., *Tak kto zhe rasstreljal Parlament?*, Moskva: Rus-Olymp, 2007 — ISBN 978-5-9648-0169-6; Rogozin D.O., *Vrag naroda*, Moskva: Algoritm, 2006, s173-175 — ISBN 5-9265-0284-5.

¹⁶ Kleman C., Demidov A., Myrjasova O., *Ot obivatelej k aktivistam*, Moskva, 2010; Zjuravlev Oleg, ”Interpretacija postsovjetskoj depolitizacij i politizacija 2011-2012 godov”, i *Politika apolititjnih. Grazhdanskije dvizjenja v Rossij 2011-2013 gg*, Moskva, 2014. s 52.

livet har hamnat högst och den riktiga verkligheten och det offentliga rummet har förkastats och stigmatiserats.”¹⁷

Moderna sociologer säger: ”Avpolitiseringsen är fullständig: representanter för alla delar av det postsovjjetiska samhället hatar ’politik’ i alla dess yttringar och former, från protester till att regera. Bokstavligt talat allt som hängde samman med politik stigmatiserades och förkastades. Men först och främst var det själva den politiska formen som förkastades: förening och enhet som upplevs, upprättas och representeras i det offentliga rummet. Och allt detta förkastades av majoriteten, om inte hela samhället.”¹⁸

Efter att en revolution har beseegrats följer alltid en period av djup reaktion. Det är vad som har hänt med det sovjetiska samhället, och på många sätt med de andra postsovjjetiska samhällena. De processer som hänger samman med att de traditionella klasstrukturerna har brutits ned, masspartierna har fallit sönder och tidigare kollektiva identiteter och representationsformer har fallit samman, är utmärkande för de flesta utvecklade länder, men har i Ryssland gått mycket intensivt och snabbt. Mot denna bakgrund hade den härskande elit som växte fram ur 1990-talets radikalt liberala reformer och privatiseringar fria händer att genomföra institutionella reformer.

Civilsamhället och den sociala rörelsen var fullständigt besegrad. Under flera år hade den snäva härskande klassen samlat enorma egendomar i sina händer och förvandlat ett av de mest jämlika samhällena till ett av de mest socialt polariserade. Efter att ägandet hade koncentrerats följde oundvikligen ett befastande av den politiska makten. Större delen av samhället avstod från verkliga och organiserade gemensamma aktioner, och det blev en av de avgörande förutsättningarna för uppkomsten av en auktoritär politisk modell i Ryssland på 1990- och 2000-talen.

¹⁷ Zjuravlev Oleg, ”Interpretacija postsovjjetskoj depolitizacij i politizacija 2011-2012 godov”, ..., s 29.

¹⁸ Ibid, s 29-30.